

A szófajváltás a magyarban

1. A magyar szófajttörténet kérdéseivel foglalkozva sok probléma fölmerül. Többek között az, hogy hogyan bővülnek az egyes szófajok, milyen módon keletkeznek új elemek az egyes szófajok körében, hogyan, milyen mód(ok)on erősödik egy-egy szóosztály. E kérdéssel kapcsolatban a szókeletkezés mindenféle módja szóba jön: az idegen szavak átvételétől a szóteremtésen át a legkülönbélebb szóalkotásmódokig. (A legtöbb szóalkotási módot felvonultató, elemző nagy tanulmányt — tudtommal — PAPP ISTVÁN írta 1963-ban: A szóalkotás problémái: MNyj. 9: 3—31).

A két fő szóalkotásmódot, a szóösszetételt és a szóképzést minden grammatika tárgyalja. Az ún. ritkább szóalkotási módoknak azonban különféle, sokszor egymástól eltérő fajtáit sorolják fel. „A magyar nyelv története” (MNYtört., 1967.) például szórövidülésről és rövidítéses továbbképzésről, ragszilárdulásról, elvonásról, szóhasadásról és szóvegyülésről beszél (340—8). Az új „Magyar grammatiká”-ban (MGr., 2000.) e körben a következő szóalkotási módok szerepelnek: ikerítés, szórövidülés és továbbképzése, elvonás; a mozaikszók alcím alatt: betűszók, szóösszevonás, egyéb mozaikszók, szóhasadás; valamint a népetimológia és a szándékos szóferdítés, s végül a tulajdonnevek köznevesülése és az elemszilárdulás [ez a rag- és jelszilárdulás összefoglaló neve] (337—45).

Egyes szófajok állománya azonban más módon is gyarapodik. A *reggel*-féle határozószókból főnevek, a *hátra*-félékből igekötők, a *ha, hogy*-féle határozószókból kötőszók, a *múlva*-féle határozói igenevekből névutók lettek stb. A főnevek, igekötők, kötőszók, névutók stb. szófaja tehát ily módon is bővült, illetőleg bővül a magyar nyelvtörténet egyes korszakaiban. — Mi történik ilyenkor? Szóalkotás? A szó szófaja megváltozik. De keletkezik-e ennek révén új szó, új lexikai egység?

A továbbiakban a szó szófajának megváltozásáról, a szófajváltásról, a nemzetközi szakirodalomban konverzióknak nevezett jelenségről szólok. Először a szófajváltás mi-
benlétéről, jellegéről általában, azután arról, hogyan valósul meg ez a változás a magyar

nyelvben; hogy milyen szófajok között és milyen irányban mennek végbe azok a folyamatok, amelyek egy szó szófajának megváltozását eredményezik. Vizsgálatom nemcsak a mai magyar nyelvre irányul, hanem a magyar nyelv életének egész folyamatára. — Tehát: mi a szófajváltás? Szóalkotási mód-e? Keletkezik-e ennek révén új szó, új lexikai egység?

2. A) A kérdés megválaszolása előtt nézzünk egy — bizonyos szempontból — hasonló jelenséget. PAPP ISTVÁN már említett tanulmányában a szóalkotási módok körébe sorolja a „jelentésbeli szóalkotás” különféle eseteit, a jelentésbővülést, a metaforikus, metonimikus névátvitelt stb. (i. m. 8—11). A jelentésváltozásnak ezeket az eseteit ma nem tartjuk nyilván a szóalkotásmódok között. Ilyenkor nem keletkezik új lexéma, hanem a meglévő bővül új jelentéssel, ezért a szó polisziemiájáról beszélünk. Igaz, ha az újabb jelentés eltávolodik a régitől, ha köztük a memoriális kapcsolat megszűnik, ha már nem idézik föl egymást, akkor homonimákká (pontosabban álhomonimákká, amit egyes szótárak jelölnek is) hasadhatnak (vö. ÉrtSz.: *hegy*⁽¹⁾, *hegy*⁽²⁾, ugyanígy: RagSz.; ÉKsz.: *hegy*¹, *hegy*²; ÉrtSz.: *fagy*⁽¹⁾, *fagy*⁽²⁾, ugyanígy: RagSz.; ÉKsz.: *fagy*¹, *fagy*²; ÉrtSz.: *az*⁽¹⁾, *az*⁽²⁾; ÉKsz.: *az*¹, *az*²). A szóhasadás példái között viszont (a magyar nyelvészek) nem emlegetnek ilyen, teljesen hasonló alakú szavakat (csak olyanokat, amelyekben alaki különbség is van a két szó között, tehát ahol funkció- és alakhasadás, alak- és funkciómegoszlás együtt jár: pl. GRÉTSY LÁSZLÓ, A szóhasadás. Bp., 1962. MNytört. 344—7; HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Bp., 1992. 87—8; MGr. 343).

Térjünk vissza a szófaj megváltozásának kérdéséhez! A *reggel* főnév, a *hátra* ige-kötő, a *hogy* kötőszó új lexikai egységként épül-e be a szókincsbe (és új szótári szóként-e a szótárba)? Vagyis: keletkezett-e új lexéma a szófajváltással? Ez súlyos kérdés, és a válasznak messzemenő következményei vannak: egyik oldalról a többszófajúság problémája, másik oldalról a „Hány szó van a magyar nyelvben?” örökzöld kérdése. Ezt legutóbb PUSZTAI FERENC a következőképpen fogalmazta meg (a Magyar szókincstárral kapcsolatban): „Nemcsak lexikográfiai szempontból figyelemreméltó formai újítás a több szófajú címszavak szócikkeinek megszerkesztése. [S idézi az „Előszó”-ból KISS GÁBOR szavait:] »A címszót minden római számmal jelölt szófaj előtt kiírtuk a könnyebb használhatóság érdekében, annak ellenére, hogy ezeket nem tekintjük önálló lexikai egységnek« (III)”. PUSZTAI FERENC így folytatja: „Grammatikai felfogásunk és a neki megfelelő lexikográfiai gyakorlat a szóképzéssel és a jelentésváltozással létrejött szófajváltást élesen elhatárolja. A szófajváltás eredete, formája, folyamata felől tekintve rá. A szófajváltás *eredménye* azonban azonos: új szófajú szó alakul ki. S mert új szófajú szó, ezért nemcsak jelentése más, hanem grammatikai viselkedése, potencialitása is — mindkét típusnak. Éppen ez különbözteti meg a többjelentésű szavaktól, a polisziemiától. A Magyar szókincstár megoldása, a jelentésváltozással alakult többszófajúság önálló címszavakkal való rögzítése világosabban állítja elénk a megválaszolendő kérdést: hol is áll a jelentésváltozással keletkezett többszófajúság? A polisziemiában vagy a polisziemia és a homonímia között?” (PUSZTAI, Magyar szókincstár: Magyar Tudomány 1999/2: 199).

Tehát: hány *hátra* szavunk van a lexikonban? Én amellet szeretnék állást foglalni és érvelni (és a magyar grammatikai hagyomány tekintélyes része is emellet szól), hogy e g y. Lexikai szinten hasonló dolog történik, mint az előbb említett jelentésváltozás esetében: a *reggel*, *hátra*, *hogy* megmarad egyetlen (illetve három) lexémának. A szófaj megváltozásával nem keletkezik új lexéma, hanem a régi bővül új szófaji értékkel. A szófaj (szófajúság, szófaji érték) ugyanis a szó (a lexéma) egyes jelentéseihez kötődő grammatikai sajátosság (vö. BERRÁR JOLÁN, Próbák és problémák a mai magyar nyelv tan-

könyv új kiadásához: A szófajok. Nyelvtudományi Dolgozatok 33. 1982. 7—32; ÁGOSTON MIHÁLY, A magyar halmaznevek. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1993. 300). A szófajt a szó jelentése, szintaktikai és morfológiai viselkedése határozza meg [illetőleg: a szófaji érték ezekben a sajátosságokban nyilvánul meg; a három kritérium sorrendje ezúttal irreleváns] (vö. TELEGDI ZSIGMOND, Elméletek a szófajok természetéről: SULÁN BÉLA szerk., Nyelvtani tanulmányok. Bp., 1961. 25—48; BERRÁR i. m.; ÁGOSTON i. m. 181, 184; HELMUT GLÜCK Hrsg., Metzler Lexikon Sprache. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart—Weimar, 1993. R. L. TRASK ed., A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics. Routledge, London—New York, 1993. THEODOR LEWANDOWSKI, Linguistisches Wörterbuch 1—3. 6. Aufl. Quelle & Meyer, Heidelberg—Wiesbaden, 1994. Duden Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Band 4. 6., neu bearbeitete Auflage. Dudenverlag, Mannheim—Leipzig—Wien—Zürich, 1998. Bolsoj enciklopedyicseszkiy szlovar. Jazikoznanyije. Glav. Red. V. N. Jarceva, 2. izd. Moszkva, Naucsnoje izdatyelsztvo Bol-saja Rosszizskaja Enciklopedyija. 1998. HADUMOD BUBMANN, Lexikon der Sprachwissenschaft. 2., völlig neu bearbeitete Auflage. 1990. 3., aktualisierte und erweiterte Auflage, 2002. Kröner Verlag, Stuttgart).

Hogyan lehet tehát ebből a szempontból értékelni a szófaj megváltozását? Akkor is a szó jelentése, szintaktikai és morfológiai viselkedése változik meg. A *reggel* határozószó főnévvé válásakor megváltozik a szó jelentése: főnévként a napszak nevét jelöli; megváltozik szintaktikai viselkedése: határozóból más mondatrész (alany, ha tárgyragot kap, tárgy stb.) lesz, és bővíthetősége is módosul: jelzöt kaphat, névelője lehet, s végül toldalékolhatósága is más lesz: főnévre jellemző jeleket, ragokat kaphat. Bizonyos szófaji változások esetében (pl. határozószó → partikula) a szó szövegtani, illetve kommunikációs-pragmatikai szerepe is megváltozhat (vö. KESZLER: Nyr. 1995: 293—308). Tehát a szófaj megváltozásakor is a szó szófaját jellemző tulajdonságok változnak meg (vö. HADROVICS, Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Bp., 1992. 37, 125).

B) Ahogy a szófajisággal kapcsolatban beszélünk lexikai és aktuális szófajról, úgy a szófajváltás is lehet lexikai (vagy lexikális) és aktuális (vagy alkalmi). Egy szóelőfordulás — mondatbeli szerepe következményeképpen, aktuálisan — lehet más szófajú, mint a kérdéses lexéma eredeti, lexikai szófaja: a *Jajt kiált* mondatban a *jaj* aktuálisan főnévként viselkedik, de ez nem válik a *jaj* lexéma állandósult grammatikai sajátosságává, azaz nem válik lexikai szófajjává. A *jaj* lexikai szinten indulatszó marad, lexikai szófajváltás nem történik (vö. LENGYEL, A szófajváltás: MGr. 78—9). A továbbiakban az aktuális szófajváltással nem foglalkozom, csak a lexikaival.

A szófaj megváltozását a magyar grammatikai irodalomban többféleképpen is nevezték: szófaji átcsapás, kategoriális eltolódás, szófajváltás (vö. G. VARGA, Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról. In: RÁCZ ENDRE — SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Bp., 1978. 59). Én a *szófaji változás* mellett a *szófajváltás* kifejezést használom. Ugyanakkor nagyon megérttem ÁGOSTON MIHÁLY felvetését, miszerint csak, illetve „elsősorban” akkor kellene szófajváltásról beszélni, ha a régi szófaj megszűnik és a szó csak új szófaji értékében él tovább, mint például a *ravasz*, a *jobbágy*; vö. *ör ségváltás*, *pénzváltás* (ÁGOSTON i. m. 188—9). Végül — bár „csak jobb híján és megszokásból” (i. m. 299) —, de ő is használja a *szófajváltás* terminus technikust.

C) A szófajváltás fogalmába — az erre vonatkozó szakirodalom egy részével összhangban, más részével ellentétben — nem értem bele a szó szófajának képző által való megváltoz(tat)ását, valamint nem értem bele a rag- és jel-, illetve elemszilárdulásnak köszönhető szófaji változást sem, például ragos főnévből határozószó vagy névutó keletke-

zését. A szóképzés és az elemszilárdulás olyan szóalkotási mód, melynek során képzőnek, jelnek vagy ragnak a tőhöz való hozzátételével változik meg a szó szófaja, s ily módon új szó, új lexéma keletkezik. A szófajváltás viszont morféma hozzáadása nélkül történik, a szó változatlan alakban marad, új lexéma nem jön létre. A szófajváltás tehát (a fentiek alapján) nem szóalkotási mód, hanem szemantikai-szintaktikai folyamat: jelentésbővülés, a meglévő lexéma grammatikai viselkedési képességének a megváltozása, bővülése, melynek eredményeképpen poliszémia, a meglévő lexéma több jelentése s egyúttal több szófaja áll elő. A jelentés és a szófaj viszonyát ÁGOSTON szavaival jellemezve: „A több szófajú szó nem egészében (összes jelentésével) kötődik több szófajhoz, hanem rendszerint egy vagy több jelentésével egy-egy szófajhoz” (ÁGOSTON i. m. 185).

3. A nemzetközi szakirodalom konverzió címszó alatt tárgyalja az általam vizsgált kérdéskört (néha a *transzpozíció* egyik fajtájaként, például JARCEVA i. m. 235; vö. még: ROBERT BEARD, *Lexeme-Morpheme Base Morphology. A General Theory of Inflection and Word Formation*. State University of New York Press, 1995. 177—203).

A konverzióknak is van tágabb és szűkebb felfogása. A tágabb értelmezés belevonja az olyan szófaji változásokat is, amelyekben bizonyos toldalékok is részt vesznek, vagy töváltakozás is bekövetkezik (pl. GLÜCK i. m. 693; PETER EISENBERG, *Grundriss der deutschen Grammatik. Band 1: Das Wort*. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart—Weimar, 1998. 281).

A konverzió szűkebb értelmezése van közel a mi szófajváltás-fogalmunkhoz: egy szónak egyik szófajból a másikba való átlépése, affixum részvétele nélkül (pl. LEWANDOWSKI i. m. *Konversion* 608—9, *Wortartwechsel* 1251), ezért általában zéró- vagy null-morfémás vagy affixum nélküli derivációról (valamint bázis-szóról és derivátumról) beszélnek; egyéb megnevezések, kifejezések: „back-formation” (LAURIE BAUER, *English word-formation*. Cambridge University Press, 1983. 230); „Wortartwechsel ohne Wortbildungselemente” (B. NAUMANN, *Einführung in die Wortbildungslehre des Deutschen*. Tübingen, 2. Aufl., 1986. 23); „Rückbildung” (BUßMANN i. m. 653); „derivation régressive” (MAURICE GREVISSE, *Grammaire française*. [1936.] Paris, 13ième édition reue, 1993. 198, 253); „Konversion: d. h. die affixlose Überführung eines Wortes in eine andere Wortart” (GLÜCK i. m. *Wortartwechsel* 694), „Nullableitung” (GLÜCK i. m. *Konversion* 2. 337), „implicite Wortableitung” (GLÜCK i. m. *Wortartwechsel* 693; LEWANDOWSKI i. m. 1251); „Die grammatische Umsetzung in eine andere Wortart” (DUDEN i. m. 426).

A definíciókból, jellemzésekből is látszik, hogy a nemzetközi irodalom a konverziót szóalkotási módnak tekinti. Ennek megfelelően a szóalkotási módok között tárgyalják, általában az összetétellel és az affixációval való szóalkotási módok után. Tehát új szó alkotásáról beszélnek, morfológiai eszköz nélkül (GLÜCK i. m. 337; PETRA MARIA VOGEL, *Wortarten und Wortartenwechsel. Zu Konversion und verwandten Erscheinungen im Deutschen und in anderen Sprachen*. Walter de Gruyter, Berlin—New York, 1996. 104; PETER EISENBERG i. m. 237, 280—1; BUßMANN i. m. 751). — A „bázis-szó” és a „derivátum” viszonyát pedig — amennyiben említik — „homonimákhoz hasonló formák”-nak nevezik, például JARCEVA i. m. 235: „Конверсия приводит к некоторому подобию омонимии форм, поскольку одна и та же материальная последовательность соответствует словам разных частей речи, ср., напр. англ. round the table 'вокруг стола', где слово round — предлог, а round table 'круглый стол' где оно является прилагательным, а round 'раунд', где это слово — существительное, и, наконец, to round with 'окружить', где round — глагол” (uo. 235). De KUBRJAКOVA, a szócikk szerzője rögtön hozzáteszi, hogy ezek azért nem igazi homonimák: „На самом деле омонимии здесь нет,

т. к. указанные единицы семантически сходны и связаны единством корня” (uo. 235). Korábban LOPATIN (1967) például még homonimákról beszélt, két olyan önálló szóról, amelyek morfológiai kategóriáikban és szintaktikai funkcióikban különböznek (idézi VOGEL i. m. 37).

A homonímia, poliszémia kérdésével kapcsolatban érdemes még A. LINKE — M. NUSSBAUMER — P. R. PORTMANN (Studienbuch Linguistik 3., unveränderte Auflage, Max Niemayer Verlag, Tübingen, 1996.) felfogását megemlíteni, bár e szerzők a konverzió kifejezést az eddigiektől eltérően értelmezik. A klasszikus grammatikai leírás ismertetésekor megkülönböztetik a szintaktikai szót, a szóalakot és a lexémát: „*Konversion*. Damit ist der Wechsel in den morphosyntaktischen Merkmalen eines syntaktischen Wortes ohne äusserliches Erkennungszeichen in seiner Wortform gemeint: (*der*) *Balken* — (*die*) *Balken*. Man könnte auch von homonymen syntaktischen Wörtern oder polysemen Wortformen reden ... So kennt das Lexem mit der Zitierform *Fliege* ... nur gerade zwei Wortformen, die aber für acht verschiedene syntaktische Wörter stehen: *Fliege* NomSg, *Fliege* GenSg, *Fliege* DatSg, *Fliege* AkkSg, *Fliegen* NomPl, *Fliegen* GenPl, *Fliegen* DatPl, *Fliegen* AkkPl. Der Kasuswechsel wird in diesem Fall offensichtlich nur durch Konversion 'ausgedrückt', d. h. eben: nicht ausgedrückt. Andere Sprachen kennen neben oder anstelle dieser drei Möglichkeiten weitere Mittel, so z. B. die Prosodie oder Tonalität” (LINKE—NUSSBAUMER—PORTMANN i. m. 71). Egy főnévi lexéma két szóalakjának nyolc szintaktikai szaváról van szó. Ebben az összefüggésben a szintaktikai szavak homonímiájáról és a szóalakok poliszémiájáról beszélnek a szerzők.

4. Mindezekből is okulva a magyar szófajváltás lényegét a következőkben fogalmazhatjuk meg. A szófajváltás során a szó szófaji sajátosságai változnak meg. Egy szó morfológiai eszköz nélkül, változatlan alakban lép át egy másik szófajba. Ennek során a szónak — az új szintaktikai körülményeknek megfelelően — új jelentése és új grammatikai sajátosságai keletkeznek. Ezáltal a meglévő lexéma új jelentéssel s egyúttal új szófaji értékkel bővül. Poliszémia keletkezik, vagy a meglévő poliszémia bővül tovább. A lexémának ezáltal több szófaja is lesz. A többszófajúság igen gyakori a magyarban. Előfordulhat azonban az is, hogy a lexéma egyes jelentései (és a hozzájuk tartozó szófajok) annyira eltávolodnak egymástól, hogy köztük a memoriális kapcsolat megszűnik. Ilyenkor a lexéma két homonimává, pontosabban álhomonimává hasad. Ezt tükrözi az új „Magyar értelmező kéziszótár” is; az *egy* esetében például két lexikai egységgel számol: a továbbbélő eredeti számnévi és határozatlan névmási *egy-gyel* (*egy*¹) és az új határozatlan névelői *egy-gyel* (*egy*²), amely ezek szerint is új lexémaként épül be szókincsünkbe.

A szófajváltás egyik eredménye (sokszor elindítója, okozója) tehát a többszófajúság (vö.: FABÓ KINGA, A szófajváltás: Nyr. 1984: 360). Így a szófajváltás vizsgálata a többszófajúság kérdésétől nem választható el (vö. A. MOLNÁR FERENC, A két- és többszófajúság; a szófajváltás: TNyt. I: 553—83, II/1: 911—28; PAPP FERENC, A Debreceni Thésaurusz. Linguistica, Series C, Relationes 11. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 2000. 20).

Hogy egy szófaj milyen más szófajjává válhat, hogy egy lexémához milyen szófaji értékek kötődhetnek egy adott szinkroniában, nyelvenként és nyelvtörténeti koronként változó. Érdemes föltárni az egyes nyelvekben a szófajváltás lehetséges irányait, ezek produktivitását egy adott időben egymáshoz képest, valamint a különböző nyelvtörténeti korszakok egymásutánjában. Ha minél több nyelv szófajváltási lehetőségeit, illetve realizációit föltárja a kutatás, szófajváltási univerzálék felismeréséhez is eljuthatunk.

A különféle nyelvek leírásai sokszor csak a fő szófajokkal (az igével, a főnévvel, a melléknévvvel, esetleg az adverbiummal) kapcsolatban beszélnek szófajváltásról és

többszófajúságról (pl. BEARD i. m. 177—203; EISENBERG i. m. 280—5), pedig a szófajváltás a többi szófaj körében, illetve a többi szófajjal összefüggésben is jelentős. Különös figyelmet érdemelnek az alapszófajok és a viszonszóok közötti, valamint a viszonszókon belüli szófajváltások. QUIRK a nyílt és a zárt szófaji osztályok megkülönböztetésének megfelelően a szófajváltást is ebben a kettősségben nézi. Az angolban a nyílt szóosztályok egyrészt könnyedén gyarapodhatnak új elemekkel, másrészt könnyebben lehetnek alapjai más szófajává válásnak (ilyenek: főnév, ige, melléknév, határozószó); a zárt szóosztályok tagjai viszont kis számban és csak alkalmilag vehetnek részt a szófajváltásban: előjárók, determinánsok, kötőszók (RANDOLPH QUIRK ed., *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Longman, London—New York, 1985. 1550—63). Jól áttekinthető táblázatban szemlélteti a szófajváltási irányokat — a teljes szófaji rendszerre érvényesen, bár kissé elnagyoltan — például V. V. VINOGRADOV (Русский язык. Москва, 1961. 41) az orosz, N. M. TERESCSENKO (Иганасанский язык. Ленинград, Наука, 1979. 54) a nganaszan nyelvre vonatkozóan. Figyelemre méltó, hogy a szófajváltási folyamatban központi szerepet játszik az adverbium mind a bemenet, mind a kimenet oldalán. Ez a magyarra is érvényes.

5. Én most a magyar szófajváltás irányait tekintem át, az ősmagyar kortól napjainkig. Érdekes és elég szövevényes a kép. — A teljes szófaji rendszert átfogó vizsgálathoz nagy szöveges és szótári anyag szükséges. A szófajváltási folyamat megismeréséhez az „elégletes szövegkörnyezetben” megjelenő szavak alapos szintaktikai és morfológiai elemzésére van szükség. Minél több szóelőfordulás tüzetes számbavételére, hogy megállapításaink minél biztosabbak legyenek. (A tévedés kockázata így is nagy.) — A szófajváltási folyamat az egész magyar nyelvtörténet folyamán zajlik, így az anyaggyűjtés az egész időszakra kiterjesztendő. (Az ősmagyar kor eseményeit egyéb, ismert módszerekkel derítjük fel.)

A gyűjtött anyag elemzése alapján a következő kérdések merülnek fel (mivel az ezekre adott kimerítő válasz terjedelmes lenne, most csak néhányra felelek):

1. Milyen szófajváltási irányok jelentkeznek az egyes nyelvtörténeti korszakokban?
2. Mely szófajváltások zajlanak csak időlegesen, egyik vagy másik korszakban?
3. Mely szófajváltások zajlanak az egész nyelvtörténet folyamán?
4. Lehette jellemezni az egyes szófajokat két szempontból is: a) Egy-egy szófaj (mint előzményszófaj) milyen másik szófajba, illetve szófajokba képes átlépni, s melyikbe milyen intenzitással? (Természetesen mindig az illető szófajba tartozó szavak változásáról van szó.) — Van-e ebből a szempontból különbség az egyes nyelvtörténeti korszakok között? b) Egy-egy szófaj (mint következményszófaj) milyen szófaji előzményekből bővül, keletkezik, s melyikből milyen intenzitással? — Van-e ebből a szempontból különbség az egyes nyelvtörténeti korszakok között?

5. Mely szófajváltási irányok a legerősebbek, legjellemzőbbek a magyarra, melyek gyengébbek, milyen mértékben és miért? (A korszakonkénti különbségekre is tekintettel.)

6. Mely szófajok(ba tartozó szavak) nem keletkeznek szófajváltással? — Ilyenek az igenevek és az indulatszó.

7. Mely szófajok jöttek létre kizárólag szófajváltással? (Vagyis: mely szófajváltások eredményeképpen keletkezett új szófaj?) — Ilyenek: a határozott névelő, a határozatlan névelő, a partikula; tipikusan ilyen az igekötő is (de néhány eleme ragszilárdulással jött létre).

8. Mely szófajoknak van 1, 2, ..., 7 szófaji előzménye? — Az igekötőnek és a határozott névelőnek csak 1 van: Igekötő csak határozószóból keletkezhet szófajváltással; ez az egész magyar nyelvtörténet alatt zajló folyamat. A határozott névelő a mutató név-

másból keletkezett, de nyelvtörténetünknek csak egy periódusában, a korai ómagyar korban. 5 szófaji előzménye van a kötőszónak, 7 szófaji előzménye van a partikulának stb. Ez a sajátosság arra utal, hogy mennyire „befogadó” szófajról van szó. És ha a befogadást eredményező szófajváltások között van olyan, amely az egész nyelvtörténet folyamán, ma is zajlik, akkor az illető szófaj a gyarapodó szófajok közé tartozik.

9. Mely szófajok(ba tartozó szavak) nem váltanak szófajt (nem válnak más szófajúvá)? — Ezek: a főnévi igenév, az indulatszó, az igekötő, a névutó, a határozott és a határozatlan névelő.

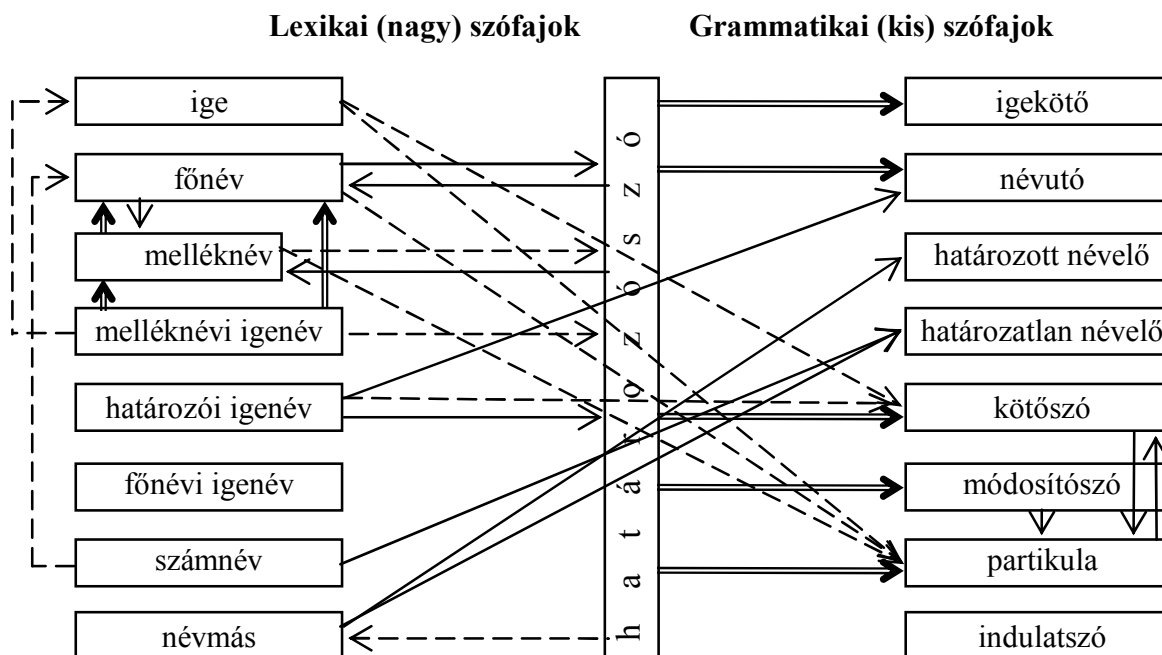
10. Mely szófajok(ba tartozó szavak) lépnek át csak 1 szófajba? — Ilyenek: a kötőszó (csak partikulává válhat) és a partikula (csak kötőszóvá válhat). Mindkét szófajváltási folyamat az egész nyelvtörténeten átvonuló, közepesen erős változás.

11. Mely szófajok(ba tartozó szavak) lépnek át 2, 3, ..., 9 szófajba? — 9-be a határozószó lép át: → igekötő, → névutó, → kötőszó, → módosítószó, → partikula (ezek mindig zajló, erős, intenzív változások). Határozószóból keletkezhet még: → főnév, → melléknév (ezek mindig zajló, közepesen erős változások). Volt még: határozószó → névmás változás (csak az ősmagyar korban, akkor is gyenge volt), valamint határozószó igésülése (csak az ősmagyar korban, akkor is gyenge változás volt). Ez a sajátosság arra utal, hogy az illető szófaj mennyire „kibocsátó”. — Ha egy szófaj több előzményszófajra megy vissza, és több következményszófaj is lesz belőle, ez azt jelenti, hogy az illető szófaj mindkét irányban hajlamos a szófajváltásra (ilyen például a főnév, a melléknév, a határozószó). — A „befogadás” és a „kibocsátás” vizsgálatából és összevetéséből kiderül, hogy a magyarban elég erős, intenzív a szófajok közötti mozgás, a szófajok egymásba való átalakulása (vö. D. MÁTAI, A magyar szófajváltás jellemzői: HAJDÚ MIHÁLY — KESZLER BORBÁLA szerk., Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Bp., 2003. 70—6, táblázat: 74). Ez a különböző nyelvek közötti összehasonlítás során tipológiailag is értékelhető sajátosság.

12. Vizsgálatot érdemel a szófajváltás szerepe a grammatikalizálódási folyamatban (erről a Budapesti Uráli Műhely 4. konferenciáján tartottam előadást 2003. szeptember 4-én); stb.

6. Minden kérdésre (és a kérdéseket lehet szaporítani, mert a probléma szövevényes, szerteágazó és sokféle összefüggése van) példákkal illusztrált, kifejtő válasz adható, de a kérdések, illetve témák többsége táblázatba is foglalható. A továbbiakban két, egymást kiegészítő, összefoglaló jellegű táblázatot mutatok be. Az 1. táblázat egyrészt jelzi a szófajváltási irányokat (előzményszófaj, illetve forrásszófaj — következményszófaj), másrészt jellemzi azokat a változás ereje, erőssége szempontjából. Ebből a táblázatból az is látszik, hogy az illető szófaj mennyire „befogadó”, azaz hány előzményszófajból keletkezik, illetőleg mennyire „kibocsátó”, azaz hány következményszófajjává vált a nyelvtörténet folyamán. (A változás időhöz/korszakhoz kötése nem szerepel a táblázatban, nem akartam azt ezzel tovább bonyolítani.) A 2. táblázat néhány példával illusztrálja az egyes szófajváltási irányokat.

1. táblázat
A magyar szófaji változás fő irányai

lexikai szóból (alapszófajú szóból, nagy szófajba tartozó szóból) → lexikai szó

lexikai szóból → grammatikai szó (viszonyszó, kis szófajba tartozó szó)

grammatikai szóból → grammatikai szó

*grammatikai szóból → *lexikai szó: ilyen változás nincs.

A szófajváltás erőssége és iránya: erős: dupla vonal, közepes: vékony vonal, gyenge: szaggatott vonal. A leggyengébb, illetve ritka szófajváltásokat az 1. táblázatban nem jelölöm. A táblázatban jelölt szófajváltások részben egy-egy nyelvtörténeti korszakban, részben az egész magyar nyelvtörténet folyamán zajlottak.

2. táblázat

Milyen előzmény-, illetve forrásszófajokból milyen következményszófajok lehetnek?
(a magyar nyelvtörténet folyamán)

A táblázatban zárójelben szereplő változások gyengék, ezért az 1. táblázatban nem jelöltem őket.

Lexikai szóból → lexikai szó

Igéből

→ (fn.: *es[ik], sodor, hajhász*)

Melléknévi igenévből

→ ige (ösm.: múlt idejű igealak)

→ fn. *ét-, lét; szabó, mező, teendő*

→ mn.: *szomorú, aszó ~ aszú, hú, kiváló, kajla*

→ hsz.: *roppant, szakasztott, kivált*

Lexikai szóból → grammatikai szó

Igéből

→ kötőszó: *vagy, akár, hiszen*

→ partikula: *lám, vajon, hadd*

→ (módosítószó: *talán*)

Határozói igenévből→ hsz.: *nyilván, készakarva, fölvaltva***Főnévből**→ (ige: ősm. *szak, tel[ik]*)→ mn.: *bölcs, fő, vad, bolond*→ hsz.: *kontra, retúr, maximum*→ (nm.: óm., középm. *kegyelmed > kend, maga*)**Melléknévből**→ főnév: *örök, farkas, bűnös*→ hsz.: *ritka, tömérdek, csupa, egész***Számnévből**→ fn.: *két, tíz, fél, tized, kilenced***Névmásból**→ (fn.: *egyéb, saját, senki*)**Határozószókból**→ fn.: *reggel, haza, közel, rokon*→ mn.: *messze, rokon, -talan képzős szavak*→ nm.: ősm. *mennyi, ennyi, ily, oly, mely*→ (ige: ősm. *jelen, áttal*)**Grammatikai szóból → grammatikai szó**Kötőszó → partik.: óm. *ha, avagy* 'vajon'Mód. szó → partik.: *hiszen, bizony, biz, tán*(Ind. szó → partik.: óm. *vaj* 'bárcsak', 'vajon'**)Partik. → ksz.: *de, ám, bár, ámbár***Nem lehet forrásszófaj:**

a nagy szófajok közül:

— **főnévi igenév** (egyetlen változást szenved el: az analitikus jövő idejű igealakba beépülve szófaját elveszti, s az igealak alkotó eleme lesz).— ****indulatszó** (egyetlen kivétel, amiről tudok, a *vaj* indulatszó, amely az ómagyar korban 'bárcsak' és 'vajon' jelentésű partikulává vált (egy ideig kettős szófajú volt). — Indulatszó keletkezhet igéből, pl. *éljen!* (ZELLIGER, Az igével kapcsolatos szófajváltásokról: MNy. 1983: 308), de ez szerintem elhanyagolható mértékű változás.a kis szófajok közül: **igekötő, névutó, határozott névelő, határozatlan névelő.****Határozói igenévből**→ névutó: *fogva, múlva, kezdve*→ kötőszó: *illetve, feltéve***Melléknévből**→ (módosítószó: óm. *bizony*)**Számnévből**→ határozatlan névelő: (óm.) *egy***Névmásból**→ határozott névelő: óm. *a ~ az*→ határozatlan névelő: óm. *egy*→ (módosítószó: alapnyelv, ill. ősm.: *ně, něm*)→ (partikula: *-ě, ím, ám*)**Határozószókból**→ igekötő: *hátra, egybe*→ névutó: *össze, helyett*→ kötőszó: *ha, hogy, viszont*→ módosítószó: *szinte, majd, tényleg, alkalmasint*→ partikula: *bezzeg, éppenséggel, mindössze, főleg, épp(en)*

Conversion in Hungarian

This paper deals with one of the main issues in the history of parts of speech in Hungarian: that concerning how the individual word classes get expanded, in what way(s) new items emerge within, or are added to, a given word class. Related research has focussed on the various ways of word formation (compounding, derivation, lexicalisation of suffixed forms, etc.). Most parts of speech, however, get expanded in another manner, too: by way of conversion. For instance, adverbs like *reggel* ‘in the morning’ were converted into nouns (‘morning’), adverbs like *hátra* ‘to the back’ into preverbs (‘back’), adverbs like *ha* ‘whether’, *hogy* ‘how’ into conjunctions (‘if’, ‘that’), adverbial participles like *múlva* ‘having passed’ into postpositions (‘[some amount of time] later’), etc. This paper explores that process of conversion. The phenomenon has received a number of interpretations in the international literature; the present author uses the term in a restricted sense. She argues for the claim that „zero derivation”, „derivation by a zero morpheme” does not result in a new lexical item in Hungarian, hence it is not an instance of lexicalisation, but rather it produces a new sense and thereby a new part-of-speech affiliation of an existing lexical item (she discusses the issues of polysemy and homonymy in passing). The paper raises a number of problems with respect to conversion and concludes with a tabular summary of the major directions of conversion in Hungarian: which parts of speech may serve as its sources and which may serve as its targets.

MÁRIA D. MÁTAI